

Народна библиотека

СР Србије

ИЗЛ61/1

Народна Јавна Библиотека 1

Царство Мртвих

приповетка из крвавог повлачења
српског народа и српске војске
1915. године

1 Динар

Динар 1

БЕОГРАД

Народна Штампарија Космајска 28.

1920.

1911/10

II PRIMA

Народна библиотека

СР Србије

I 3161/2

I 3161 I

Ж. Д.

ЦАРСТВО МРТВИХ

ПОКЛОН
АНТИКВАРНИЈЕ
ДОСЬТЕЈ ОБРАДОВИЋ
ДРАГ. М. ПЕТКОВИЋА
БЕОГРАД

Свесна II доноси
чувену американску новелу
Тајанствена Могила

од Ф. Темпсона

I.

Зауставили су се под једном маслином, што се оклизнула са стене и остала висећи косо у зраку над ровачом коју је направила бујица. Никола се одмах опружио по влажној издробљеној иловачи, а Петар сео мало даље, ослонивши се леђима о покидане жиле ишчупана дрвета. Обојица су дисали тешко, оптерећени блатом кроз које су газили читав час, и преморени узбрдицом, уз коју су се једва извукли.

Били су из једног истог села и оба из последње класе регрута, позватих у време општег оступања. У данима народне несреће, необучени и наоружани заплењеним пушкама без муниције, повлачили су се са својим старешинама на југо-запад, испред оперативне војске која се још борила на крвавим међама Србије. Прешав кршевите и снежне планине северне Албаније, проређени и изнемогли пукови дошли су које-како да мора, од кога су чекали спас. Али Драч је био нѐм за болове ових бледих дечака и сувише мали да би у себе могао примити све патње које су гладне гомиле носиле собом. Добивши нешто двопека и конзерви морали су кренути даље на југ кроз мочари и блата, кроз

нове муке и нова страдања. И пошло се поново. Никола и Петар ишли су с пуком до Шкумбе, а одатле су са најздравијим војницима заоставили по наређењу да носе изнемогле, пошто коморе и превозних срастава није било. У Дивјаку се поболе и Никола, те сасвим заоста иза друштва са Петром, који му је био друг из детињства и побратим, и који се ни за шта на свету није хтео од њега одвојити. Одатле су ишли сами, полако: стопу по стопу, корак по корак, како се где могло кроз овај непроходни крај, без путева по странама и без мостова на рекама, по равнима заваљеним у вечите каљуге. Каткад би их сустигао какав заостао војник, који је журио за пуком грицкајући зрна зрела кукуруза, који је негде успут добио или купио од Арнаута. Гдекад су сретали понеког ордонанса, који се враћао натраг на каквој липсотињи што се једва вукла и што је најзад на по пута остајала у блату, гдекад понеког Арнаута који их је гледао мрко или им нудио клип кукуруза за прегришт муниције. Пред вече, крај пута, наиђоше на војника кога су јуче носили, мрвог и свученог до голе коже, а мало даље, под селом, затекоше мештане где закопавају њиховог првог каплара, добровољца из Херцеговине. Ноћ су провели под обалом, крај једног извора, пошто их Арнаути не хтедоше примити у кућу. Напише се хладне воде, па савладани умором полегаше по влажној земљи и поспаше одмах. Од поноћи Николи би теже и он поче

јечати савијен у клупче од болова. Тужио се поново на стомак, а тресла га је и грозница, те Петар оде у село да потражи штогод чиме би га заложио. Мучио се дуго са псима, који су га окупили чим се приближио првој кући, и после узалудног лутања вратио се натраг празних шака и тужна срца. Николи је за то време мало лакнуло у стомаку, те се примирио, али је за Петрова осуства неко украо Николину торбу и обе пушке. То их баци у бригу. Размисливши мало о томе, они се сетише свучена друга крај пута и земље у којој се налазе, па се одмах дигоше и побегоше из села. Тетурајући се ноћу кроз потоке они су избегавали стазу којом је требало ићи. У зору се одморише на једном оцедитом месту, па скренуше десно, куд су се видели трагови војника који су раније прошли. Газили су каљуге, омање барице, тетурали се преко јаруга и кроз читаво једно поље од блата, док се не нађоше на чистини и тешком муком успузаше на брежуљак на коме попадалаше од умора.

Одатле, с брега, видео се добар део средње Албаније. Иза њих се надвисио брег стрм и влажан, покривен гдегде безлисним шибљем и пожутелом занобети, а лево су се протезале планине голе и плаве, са снежним врховима који су се губили у магли. Испед њих пукла раван жбуновита, мрка и мочарна са сивим, расплинутим барама, које су издалека личиле на платно од небељена лана, разастрто с јесени по мр-

ким, сагорелим травњацима Овде-онде на па-динама брегова, као неке пепељаве мрље, ви-дели су се шумарци од маслина, надвишени кит-кама мрко-зелених кипариса који су стрчали у небо. Далеко напред, између збијених чечвара и шумарака, провлачила се где-где и блескала на сунцу нека река и скоро под самим сводом, на крају зреника, пружало се море мирно и мо-дро додирујући се с небом. Заморна, тешка ти-шина, прикована за ове ђутљиве крајеве, одисала је нечим тужним, што је струјало кроз влажан зрак преко црних мочари и голих брегова, и мале групице сивих камених кућерака, збије-них по косама као поплашена стада коза, уно-силе су још више сумора у ту ледену слику на-пуштености и мртвила...

Предахнувши, Петар је уморним погледом лу-тао по околини притиснут неком неодређеном тугом, која се неопажено зачала минулих дана и која се повећавала све више од како је Ни-кола оболео. Гледајући механички по предме-тима испред себе, он није видео ништа сем мрач-них и мутних боја и несвесно је осећао како му оне слазе у душу уносећи језу у свест и тело. И тек кад је освојио дан, он се пренуо из овог тешког дремежа уморне душе и клонула тела, размлитавелог на благим зрацима болес-ног зимњег сунца, које се споро дизало над њима бацајући дуге, бледе сенке са дрвета и ствари. Протегнувши с језом уморне удове, чији су зглобови пуцали, он баци поглед на Николу

који је спавао дишући тешко. На његовом по-
жутелом лицу видели су се јасно трагови патње
и напора. За два дана болести он се толико
променио да би га једва човек познао. Очи ду-
боко упале окружиле су се црним колутима, а
виличне кости искочиле испод провидне коже,
најежене и згужване као дуго употребљавана
бакалска хартија. На јагодице му избило боле-
сничко руменило испод накострешених маља, а
доња вилица извукла се напред као у мртваца.
Петру се у један мах учини да гледа костур,
онакав исти костур какав је гледао у књигама
Николина брата, који је пред рат свршио ви-
соке школе на страни, па после дошао и поги-
нуо на Куманову. И од те слике, од тог живог
костура, он осети неки страх који га подухвати
преко цела тела и покрену с места.

— Никола, — рече он благо — устани! И
повуче га снажно за рукав.

Никола отвори очи и погледа тупим погле-
дом око себе.

— Шта је? упита он.

— Устани назепшћеш. А време је и да се
иде, сунце одскочило високо.

— Никола се поче истезати, зевну двапут и
задрхта на топлим зрацима сунца, које тек сад
осети.

— Хвала је Богу, кад мало огреја! — рече
он више за себе, дижући се полако. — А баш
зима, па то ти је — настави гласније, окренув

се Петру. — Никаква вајда од мора што је близу.

— Децембар. Ту је већ и Божић — одговори Петар. Него овамо доле биће топлије, кажу сви. А познаје се већ и по ветру.

— Дај, Боже — прихвати Никола.

Петар извади из торбе парченце тврда дво-пека па му пружи.

— Ти знаш да ја то не волим — рече Никола и не хтеде да прими. — Не могу да га видим.

— Хајде не будали, пробај само. Усукао си се као кукуруз на суши, а овамо не једеш скоро ништа. Узми, ово није буђаво.

— Не могу, побратиме, не вреди ме нудити. Не може стомак да поднесе, па то ти је. Ако хоћеш да се склупчам од болова као синоћ, онда нуди. Него дај један клип кукуруза, ако имаш

— Па то је сто пута горе. Жив кукуруз и твој покварен стомак, — ко је то још видео!

— Лакше га сносим. Дај ти само. —

Петар слеже раменима и завуче руку у торбу.

II.

Грицкајући тврд двопек и зрневље кукуруза Петар и Никола спустише се полагаано косом у раван. Имала је нека мала, козја стазица до доле, а после се губила у блату и претварала у широк траг људских стопа и коњских копи-та, чији се дубок и нејасан отисак у житком

муљу једва распознавао. Блато је било дубоко те су ноге западале преко чланака, а трагови су водили кроз гложђа и трњаке, губећи се на местима, где су биле веће локве, у сто упоредних путања и скупљајући се опет на оцедним процепима у две — три бразде уже или шире, како је где допуштао размак између бодљикавог жбуња. Неки трагови отишли су сасвим десно, а неки се пели лево и губили се у трњу или на превојима брежуљака иза којих је ћутало по које шћућурено селанце. Петар и Никола знали су добро ко је правио те странпутице. Од увек је било војника који су застајали иза чете под разним изговорима или кришом на згодним местима да би се слободније кретали и по вољи куповали све оно што се у мештана могло наћи далеко од командирова ока и капларске дисциплине. А од како је понестало хлеба ти су се случајеви чешће дешавали. Само су неки зло пролазили, јер Арнаути лако ми на оружје задржавали су многе на вечита времена по честата и јаругама испод својих села. А многи су се поразбољевали и, не могав стићи пук, умирали остављени сами себи. Знали су они то добро, па су се држали пута где је било највише трагова, скрећући у страну само онолико колико је било потребно да се обиђу баре и тешко проходна места. Петар је био крупан и снажан и држао се добро. И ако прозебао и прегладнео, држећи жољавог Николу под руку, скоро га је носио на себи. Где-где

би се заглибили или би Никола поклецнуо и Петар је имао пуне руке посла док бих се извукли на чистину. Зато су чешће седали да се одморе.

На једном пропланку чуше да неко јечи.

— Види ко је то, док се ја мало одморим — рече Никола и баци се на земљу.

Петар оде по гласу и нађе недалеко од пута једног регрута где се превија као пребијена змија. Крај њега је лежала црна пиварска боца сва упрљана блатом и комађе пресне бундеве, са стручком празилука, који је вирио из неопране и улепљене торбице.

— Шта ти је? — упита Петар и ако је одмах видео да је болестан.

Регрут подиже своје испијено лице, каљаво и унакажено боловима, и једва мичући уснама, са којих је клапила пена, зајеча болно:

— Ето, хоћу да умрем.

— А што си остајао иза чете?

— Ех, што? Хтео сам да спасем душу, а оно, ето, видиш.

Петар погледа по разбацаним стварима и корама од бундеве, па одмахну главом.

— Рђаво си се ти спасавао, брате мој. Најео си се овог арнаутског зелениша, за који си дао можда последњи динар, па сад ето баш од тога и скапаваш. И бар да ти сад има ко помоћи, него тако... и Петар пође гунђајући низ брдо.

— Поведи ме, брате, — јекну болесник кад

виде да Петар одлази и, заривши нокте у влажну земљу, он покуша да се мало подигне.

Али руке не одржаше и он паде поново.

— Извуци ме из овог јада, па узми све што имам, нек ти је алал, — настави он молећим гласом.

— Кад би се могло повео бих те радо цабе, а за новац се не бих поганио ни продао душу па да имаш милионе.

Болесник рашири обе руке.

— Не остави ме сама, брате, тако ти славе и нашег великог српског Бога, не остави ме да скапљем овде као пас у трњу, у туђини без иког свога. Тако те мајка и сеја дочекале у нашој лепој Србији...

Петар се сажали, па се врати. Подиже га с муком са земље и пође низ брдо, али се на другом кораку саплете о болесникове ноге и обојица попадале по земљи. Чисто застиђен Петар поскочи и подиже га поново али овај не могаше маћи ни једном ногом и тешка млитва телесина висила је сасвим о њему. Он пође још корак-два, па га пажљиво спусти на земљу. Болесник зајеча тихо, преклињући свачим што му је пало на памет али Петар окрете главу у страну.

— Шта могу гунђао је он силазећи Николи — кад ја имам још једног као ти и ако тебе понесем куд ћу с њим?

— Што га, болан, ниси повео! — рече Ни-

кола који је лежао на једној гомилици прућа и чуо скоро све.

— Што? Као да... и Петар не доврши.

Никола га погледа и из његових очију, које су биле пуне суза, и са лица, на коме се огледао умор, он разумеде све и осети да је тај прекор неупутан и би му криво на сама себе. Он је разумео шта би све Петар учинио кад би могао и осетио је да му је и он сам на превеликом терету. Па да би загладио ствар и да би му олакшао колико толико, он се подиже без речи са земље и с натегом, али без помоћи, пожури напред. Петар му приђе и узе га испод руке задржавајући га да не падне, журећи и сам колико се могло по таквом путу. Никола је јако коснула његова неразмишљена и неправедна примедба, па се решио да не задаје посла Петру докле год је то могуће и усиљавајући се журио је двапут брже него дотле, а Петар то није ни запазио занет мислима о несретнику који оста крај пута и чије га је преклињање пекло, као усијано гвожђе. Тако не приметно пређоше добар део пута и изненада се нађоше пред широком баруштином, разливеном преко целог поља. Они тренутно застадоше да виде куда ће. Траг је водио право по сред баре. Морало се дакле газити.

— -- Ко зна колика је дубина, — рече Петар. Одмори се ти мало док ја видим.

Никола одби.

— Нека ме, могу ја; да не дангубимо! — рече он и чисто гурну Петра напред.

Бара је била хладна и мутна. С почетка нагазише на блато и шљам па се ишло тешко, а после, на већој дубини, било је нешто тврђе дно. Вода се пела преко чланка, па где-где и до колена. После дођоше у веће дубине и око средине западаху на местима до половине груди. Управљали су се по трагу на острвима, која су вирила из воде и на којима су застајкивали да предахну. Вода је сметала ходу и замарала прилично али се они нису дуго одмарали, јер је било хладно, те су под мокром одећом обојица дрхтали од студени. Никола сав модар држао се добро, чак је понегде задржавао Петра да не падне, кад би се овај оклизнуо. На средини баруштине протезао се попречно узан мостић направљен од танких облица уретко попречаних преко коља. Оба прилаза била су под водом и земља је била још доста далеко са оне друге стране. Код самог моста било је најдубље али се могло прићи, и Петар узвуче Николу полагаано на свод, који се љуљао под њима и по коме су зјапиле рупчаге претећи да полеме ноге ако се не пази. Под средњим делом моста вода је отицала полако негде у десно и носила отпатке од одећа и разнолике стварчице што су остале као траг војске која је туда пролазила. Далеко изнад моста, на једном плићаку, вирило је из воде нешто црно као олупина какве раздробљене барке. Кад

су боље загледали, видели су да је то леш. Над водом се издизала само полеђина неког мрког капута и једна француска фишеклија из 1870.

— Који ли је? — упита механички Никола

— А Бог ће га знати! Зар је један! — одговори невесело Петар и загази поново у воду.

С оне стране моста било је мало боље и за неколико минута они изиђоше на плићак, а нешто доцније изиђоше сасвим из воде и упадоше у једно запуштено село заваљено до прозора у брлог и каљугу. То успори ход и требало је више од пола часа док се дочепаше пута који је водио у Љубовшу. По селу и уз пут видеше још два-три леша опружена по блату, у каљавој и влажној одећи. Умирао је где је ко стигао излазећи из воде у каљугу, кроз коју је једва могао ићи и здрав човек. Један млад дечко, без наусница и с лицем које је имало нечег девојачког на себи, седео је крај пута у јендеку ослоњен леђима о бедем. Изгледало је као да се смеје на неког преко пута у купинаку и још издалека видели су му се бели крупни зуби из раширених уста. Сам по стакластим зеницама, могло се приметити да је још јуче одмарајући се на пригревици заспао вечитим сном. Никола окрете главу, а Петар само уздахну па прођоше ћутке грабећи с муком кроз блато којеје пуцало под ногама.

Пред подне стигоше у Љубовшу. Слушали су о њој и једва су чекали да стигну до ње да се одморе и поткрепе. Мало месташце престав-

---

љало је неку врсту албанске варошице, састављене из два низа дућана под два дуга једноставна крова. Четири пет кућица са зачеља допуњавале су ову слику дивљачне и сиротињске беде. Овде — онде био је отворен по који дућанчић и преко ћепсенака видели су се њихови власници у фесовима и разноликом оделу како седе и пуше. Ретко се чуо разговор, и у дубоком ћутању протицало је време поред малих јазбина са нешто лоше робе, скупо плаћене и једва довучене на магарићима из Драча или Балоне још пре две — три године. Биле су и две кафанице са којом флашом анасонлије и мангалом, на коме се кувала кафа од како је почела пролазити војска. Могле су се добавити још неке ситнице за турски новац и по високу цену, а имала је и једна пекарница где се пекла проја за мештане и пролазнике који су били ретки. Младићи уђоше у варошицу преморени. Прва им је брига била да набаве хлеба и да се мало одморе. Два трећепозивца, који су спроводили заробљенике до Војуше и који су се враћали натраг у своје команде, показаше им пекарницу, а они одоше у кафану. Били су сретни те затекоше нешто хлеба. Пекар им не хтеде примити банку, али као добар хришћанин — а било их је у том крају доста — даде им повелики комад недспечене проје кад му показаше нову дводинарку у сребру. Остао им је био још само један динар, и, задовољни што су дошли до хлеба, решише да га стуцају у кафани. Сишође

одмах у ниску зградицу од дасака, огарених смоластом чађи и окићених остацима мува, које су поцркале још прошле јесени. Тражили су ракије. Арнаутин заиска паре унапред и кад виде динар промисли се мало па им донесе по шољу анасонлије зготовљене преконоћ од рђава шпиритуса. Никола и Петар прекрстише се, сркнуше по мало, па се наклопише на хлебац. Трећепозивци су седели преко пута и пили каву. У разговору, који се повео, питали су их одакле су, распитивали за неке рођаке и испричали им да су сви регрути смештени у пољу изнад Фијери, која није далеко одавде, и да се у вароши, како су је они звали, може купити и хлеба и с хлебом за турски новац. Рекоше им, даље, да имају прећи још једну реку, где има најмљена скела, да се за војску почела куповати проја и брашно, а зуцкало се и о хлебу који би донели Талијани. Договараху се затим о свом даљем путу, па се дигоше и одоше, а њих двојица остадоше да се одморе још мало гутајући халапљиво крупне залобаје.

По ручку они продужише даље. Било је већ подне, па су хитали да до ноћи пређу реку, јер им рекоше да скелеџија рано одлази с посла. Пут је био нешто шири и подједнако рђав. Понеки камен вирио је тужно из блата, као сведок да је ту некад био пролаз за пешака, али су мештани радије бегали окол, преко њива, њима познатим стазама, до својих бедних кућерака. Само какав сељак из околине, с лаким товаром

на магарцу, решио би се да нагази кроз сумњиве провале опрезно као мачка, издирући се на бедно живинче, које је западало у шљам до трбуха, извлачило с муком своје мршаве ноге и устављало се на сваком месту где се могло одморити. Они су ишли средином, не знајући за пречице, и бојећи се од мештана да загазе преко каљавих њивица, на којима су стрчала јалова и ситна стабаоца кукуруза, западали су у рупе, саплитали се о грање и чапурје под водом, и одмарали код сваког камена с ногама које су се ледиле у прљавој води. Код манастира Св. Ђорђа, на самом путу, сretoше војника који се једва померао на ногама низ које се цедила нечистоћа. Слазио је из манастирског конака да би захватио воде из мутна поточића. Он им рече да су и конак и тремови око цркве претрпани болесницима, да има и мртвих и да се не задржавају само ако их ноге носе. И заиста, озго с брега, чуло се времена на време тихо јечање а тежак задах смради допирао је чак доле до пута. Они пођоше даље. Наспрам црквице, из чијих се приземних тремова дизао љут дим, под самом капијом лежао је војник окренут лицем к сунцу, распасан и раскрвављен по сасушеном, мрком грудном кошу и каљавим листовима. По његовом плавом копорану киптелo је од гада. Хиљаде вашију наслагале се једна на другу, као да је чоха засута тешком срмом, и несретник се у полусвести, разгрејан сунцем, кривио и скидао црним, дугим ноктима

читаве лоптице кржаве и мрке коже са свог рођеног тела. Никола узвикну од чуда, а Петар се прекрсти, пљуну и опет се прекрсти, па не гледајући више на ту страну побегоше оба журно низ брдо. Пошто пређоше један поток, стаза пође на више. Задржана вода брботала је из опанака и при сваком кораку шикљала на широке подеротине и између преплета, ну страна је била оцедита и сува те се ишло угодније.

У једно време Николи позли много те моралоше сести и тек после подужег одмора кренуше поново. Ишло се спорије и са чешћим одморима. У колико је Никола малаксавао Петар је запињао све јаче и у последње време носио га је готово на рукама. Око четири часа морали су се уставити да се добро одморе, јер Никола није могао више ни маћи, а и Петар је био преморен и сав у зноју. Скренуше са стазе у једну увалу и поседаше по камењу. Свуд унаоколо надкрилили се брегови каменити и сури, обрасли гдекојом маслином и ситним трњем, само пред њима, у правцу баруштина и мора, падала је стрмо левкаста раван којом је отицао мутан поточић. Небо је било бледо, чисто, са понеким кудравим облачком који се тромо покретао, и сунцем, које је јако припицало и нагињало западу. Они предахнуше, па полегаше по угрејаном камењу да се сунчају...

III.

Петру је чисто лакнуло кад се мало испру-

жио. Досађивао је само неки тежак задах који је долазио однекуд из близине али њему се није устајало. Последњих неколико ноћи, у којима се кисло и рђаво спавало услед неудобна преноћишта, замориле су га много и на угрејаном камењу у читавој киши сунчаних зрака он задрема полагао. Из слатког дремежа, који га је већ почео увлачити у сан, тргоше га људски гласови. Он диже главу и виде два војника како одоше стазом уз брдо свађајући се око нечега што је било у торбици једнога од њих. Космати и каљави, са лицима гаравим као у угљара, и порозаним, старим оделом свога краја они су изгледали јадно и у пуној светлости сунца личили по мало на ђаволе, онако како их малају сеоски сликари по црквицама у забаченим кутовима Македоније. На половини брега они се почупаше и уз гласну свађу стадоше се котрљати по камењу испод једне маслине. Најзад се раставише и онај што је био јачи диже се и оде загризајући халапљиво у нешто што је држао у руци, а други залелека колико га грло доноси па зграбив капку која му се скотрљала и неки одломак од сува дрвета потрча за њим да га достигне. На самом врху сукобише се са једном групом војника, који су ишли од Фијери раштркани по брегу као да се развијају за борбу. Они се за час окупише око регрута који су нешто доказивали официру што је водио војнике. У живом разговору, који Петар није могао чути, постојаше неколико тренутака, па се њих

двојица издвојише и један војник с пушком отпрати их с оне стране брега. Остали се разре-дише поново и пођоше на ниже. Чак доле, на крају увале, видела се још једна десетина како се с муком пробија кроз чечвар. На пола брега Петар позна капларе и два официра из регрут-ских пукова и сети се да ће то бити неке па-троле које су зашле да хватају заостале. Па бо-јећи се казне и грдње, јер је од Дивјака остао с болесним побратимом само са знањем свога десетара али без надлежног одобрења за тај непредвиђени случај, он повуче Николу, који је дрхтао у грозници до једне рупчаге у којој по-легаше по камењу.

Војници сиђоше лагано доле. Било их је око тридесет са два официра и ишли су раштркано преко целог брда завирујући у сваки жбун. Код потока се уставеше. Петар погледа из свог за-клона и виде како отуда извукоше леш неког заробљеника који је био већ у распадању. Чет-ворица се одмах дадоше на посао и почеше ко-пати раку, а остали поседаше да се одморе. Официр посла двојицу да прођу кроз трњак више увале.

— Видите добро, — рече он — можда има још који тамо. Завлаче се и тамо где човек ни у сну не би помислио.

Петар претрну и припи се уз камен. Трњак је био у лево према њему и на узбрдици са које се лепо могла видети цела равна. „Сад смо про-пали“ помисли он и устави дах. Није више ни

помишљао на казну. Макаква и маколика била он би је отрпео лако. Претрпео је и претурио преко главе хиљаду мука и страдања па би претурио и то. Само се плашио грдње и понижења. Никада, ни у војсци ни код куће на селу, није се бојао ничега толико као пребацивања за која зна да су на своме месту и на која не може да одговори ништа. Зато се увек трудио да их не заслужи и за два месеца од како је под војном управом није се на њега никад пружио прст ни за какву немарност или рђаво дело. Сад се први пут осстио кривим али не много и не из рђавих намера, јер га је сâм командир оставио да носи болесна друга, кога је доцније нашао мртва на путу. Јер кад се побратим разболео, он је напустио све и остао са њим, да поделе заједно судбину која их је чекала. И кад дође у чету, он ће изаћи сам пред командира и рећи му како је било, па шта га снађе. Али да буде спроведен с пушком као бегунац и да тако уђе у варош и међу свет то не би могао претрпети. Срећом војници прођоше не приметивши ништа и уставеше се с друге стране трњака, па поседаше и сами.

Посао око укопавања ишао је доста споро. На том малом простору као у инат био је сâм камењак покривен са нешто више од десет сантиметара пескуше из које је расло само трње и нека бокораста трава са дугим игластим лишћем оштрих ивица. Мали војнички ашови, тупи и искварени, звонили су ударајући о камен и

избацујући прегршт по прегршт земље. Сунце је припицало, војници су се знојили журећи да доврше посао, а Петар се са сваким њиховим напором напрезао и сам очекујући са нестрпљењем из свог заклона кад ће се удалити. Најзад после много мука леш би закопан и на набациану гомилу камења пободен мали крстић од прућа. Кад пођоше, Петар одахну као да се спасао неке велике опасности. Не мичући се, чекао је да се удале и посматрао их мало слободније. Били су све сами регрути изузев каплара и официра. Имали су пушке и торбице које су биле нечим оптерећене. „Сигурно хлебац“ — мислио је Петар. „Нису нас старци преварили“. Један од каплара носио је у руци комад проје и отворену конзерву. А при поласку официр нареди да се отворе још две и војници извршише наредбу. Петру заигра срце. Добро је, неће се помрети од глади“ помисли он, па не скидајући поглед са војника који су одмицали рече у шали:

— Ови се баш не шале. Закопавају и дају подушје као што је ред.

Никола не одговори ништа. Само се скупи још више на свом лежишту и стеже левом шаком један бокор траве као да га хтеде ишчупати.

Кад војници замакоше за брдо, Петар се окрете Николи.

— Време је, побратиме, хоћемо ли?

Никола га само погледа. Дрхтећи целим телом као прут, он се чврсто држао обема рукама за камен испод себе, као да се бојао да не падне

са њега. Његови образи подбули и запурени горели су у ватри, а очи биле мутне, навлажене и дубоко упале. Беоњаче умрежене црвеним кончићима изгледале су као да су заливене крвљу.

— Теби је тешко? — упита Петар и спусти му руку на чело.

— Стегло ме... — једва процеди Никола.

— А ја опет кидисао као за очи. Ех! — Одмарај се ти само. Стићи ћемо, има још времена до ноћи.

И не скидајући му руку с' чела, Петар се испружи крај њега и загледа се забринуто у земљу испред себе. Још од јуче мучила га је једна мисао од које је он бегао и која му се све више наметала од како је Никола почео нагло слабити. И држећи руку на његову челу које је горело, он је осећао како се та мисао све више шири по њему, напиње га и стеже негде у грлу. „Ако падне у путу, па не могне даље, шта ћу онда с њим?“ А он је ето пао и ко зна да ли ће моћи издржати на ногама још који минут. Само за један сат изменио се страховито а каква ли је тек разлика од јуче! То више није био човек, то је била гомила костију са којих је млитаво висила каљава одећа, страшило направљено од укрштених мотака и старудије која је дотрајала и није више ни за шта. И у чуду се питао како је и догде могао доћи. Па не знајући да одговори на своје сопствене мисли, он уздахну тешко и поче угризати усне...

— Побратиме ! — викну га уморним гласом Никола.

— Шта хоћеш ?

— Има ли мало воде ?

Петар погледа у правцу потока.

— Биће — рече он и поче претурати по торбици.

— Еј, донеси, славе ти, сва ће ми црева изгорети.

Петар извади неопрану порцију од лима, чађаву и оштећену ватром па отрча до потока. Опра је на брзу руку, па се ускоро врати — носећи је до врха пуну мутном водом.

— Како би било да ти мало расхладим главу ? — упита он.

— Нека, — дај ми да пијем

И дохватив дрхћућим рукама порцију, коју је Петар придржавао, он лакомо поче гутати хладну воду која му је отицала са крајева уста и цедила се низ одело.

— Још ! још ! — молио је он, кад Петар хтеде одујмити, и исцеди све до дна. — Е, сад ми је чини ми се мало лакше — рече као да се правда за своју прождрљивост, па леже поново. — Не бруји ми више по глави, само ме спопала нека зима.

Петру се више није чекало. Никола је изгледао све горе а и сунце је замицало за брег, па се хтео примаћи ближе логорима и пребацити се преко реке док се још види. А с ону страну можда се могло наћи и преноћиште или отр-

---

чати до Фијери па тражити помоћ док још има времена.

Зато се наже над Николу и упита :

— Хоћемо ли да опробамо, побратиме ? Ако ти је лакше могли би да пођемо. Одмараћемо се, нећемо журити. Само да нас не претече ноћ, док не нађемо где год ватре и какво склони-тије место. Овде баш није згодно, а за тебе не ваља да ноћиш још коју ноћ онако као до сад.

Никола се осећао горе него мало пре. Бол у глави мало је уминуо али грозница није попуштала и зима која му се пела уз кичму долазила је од некуд из ногу, које су му утрнуле и отежале као олово. Ну знајући колико се Петар намучио и због чега жури, он се реши да му учини на вољу. Али већ на првом покушају видеше обојица да не може бити ништа. Никола се није могао ослонити ни на једну ногу и Петар, који га је подигао са земље, држао га је на рукама као какву ствар.

— Ето видиш да се не може, побратиме. Спусти ме да не мучим ни тебе ни себе.

— А ја ћу те онда носити — рече упорно Петар гласом у коме се огледала патња.— Упр-тићу те на леђа, па докле стигнемо.

— Јок, побратиме, не може се ништа на силу. Спусти ме доле да се одморим јер ми је тешко тако висити о теби. Чим се покренеш дође ми да издахнем.

Петар га спусти, па седе и сâм.

— Ништа — рече он храбрећи и себе и

њега — чекаћемо још. Не може та грозница трајати цео дан а најћи ће зар још когод. Да те није окупило то чудо стигло би се брзо. Јутрос се баш ишло, сећаш ли се?

— Мучна посла, мој Перо, — поче наједанпут мирнијим и измењеним гласом Никола. — Одсекле се ноге, изишла снага, свршено је са мном...

— Та немој будалити. Има Бог и пречих послова.

— Ту је већ, осећам ја то. А не вреди љутити Бога. Њему ћемо сви суђеног часа, па пре или после свеједно. Тамо је можда боље и сигурно нема овога што се око нас дешава. Него ти спасавај себе док још можеш, а моје се зна.

— Ма зашто ме мучиш! — узвикну Петар а сузе му ударише на очи. — Где да се спасавам? Куд да идем од тебе живог. Нећу те оставити док се мичем. Знаш ли ти где смо ми никли и расли и зар си заборавио шта смо обрekli један другом.

— Нек ти је просто и од мене и од Бога. Ето, иди спаси се брате.

Петар зајеца.

— Побратиме, зашто ми забаш нож у срце? — Па узевши га за руку настави гласом који је дрхтао.

— Чуј, ако има Бога, он гледа и у моје срце. Нека ме прегази највећи срам и најцрња несрећа ако погазим завет што смо дали један другом и нек се с колена на колено прича о

проклетству које ме је снашло ако сам икад зажалио што сам тај завет дао. А ти нећеш умрети и ја се уздам у Бога да ћемо се ишчупати из ове муке.

Никола не одговори ништа, а Петар се подбочи на руке па ућута и сâм. Сузе су му текле полако и он их није ни крио ни задржавао. Осећао је како га све више притискује она мōра, која се с времена на време јављала и која је од јуче нагло расла. Зр је баш дотле дошло? питао се у себи. Да се умре? И то крај пута као што липсава пребијено псето. И да се раставе он и Никола са којим је рођен и одрастао под истим небом, у скоро једној истој кући и са којим се готово никад није растављао. И да га остави тако крај пута самог, у туђој, дивљој земљи, за вечита времена за увек и да после живи усамљен, међу људима које до јуче није никад видео и којима иикад не би могао отворити своје срце. И да од сада лута по туђем свету без пријатељске речи, без братске утехе, без човека у коме је он гледао своје небо, своје село, мајку, сестре, свет у коме се родио и у коме је он још и данас живео подавајући се топлим сањарењу на сваком застанку, у сваком слободном минути. Он се није могао са тим измирити, он скоро није веровао у то. Можда Никола није смртно болестан, можда ће ускоро још когод наићи, па ће га понети, одвући до логора, до угодне постеље, до наших људи и спасти му живот. И та блага нада за-

---

греја му озебло срце и он обриса очи. Па као да је очекивао некога што ће сигурно наићи изиђе на стазу и стаде погледати надносећи шаку над очи.

Сунце је већ било зашло за гребен суседног брега, чије се теме купало у руменилу заласка, и падало далеко негде у море са чијих су површина одбијени зраци шибали до по неба у лепезастим снопићима. Стаза се протезала уска и жута у оба правца до на врх брега и на благој светлости могао се на њој избројати сваки камен. Петар се окретао час десно, час лево напрежући очи у оба правца али минути пролажаху а нико не наиђе. Тада му падоше на памет војници и официри што су тога дана прошли и љуто га заболе његов властити кукавичлук. И он поче себи пребацивати што се није јавио, па ма шта га снашло само да се спасе из положаја у који је запао. Војници су носили хлеба и нису џабе послати натраг, а кад су свесрдно сахранили Швабу, мучећи се око њега пола часа, сигурно не би оставили једног живог српског војника да скапље на по пута. И мисли су се ређале једна за другом све црње и горе и свака је уносила у душу свој део сумора и повећавала пехар јада.

Неутешен Петар се врати да обиђе болесника. „Можда му је мало уминуло, можда је дао Бог“ шаптао је он и несвесно се почео крстити. Али на први поглед он виде да није добро и да се догађа нешто што он још није

потпуно схватио и што је морало бити страшно. Никола је лежао наузнак широко отворених очију које су зјапиле у небо, стиснутих зуба кроз које се цедила пена и једном ногом подвијеном чак под крста. Његове мршаве руке, припијене уз тело грчевито су тражиле прсти-ма нешто што нису могле дохватити а из раздрљених груди чуло се загушно крчање. По челу и слепим очима осуло се жутило а са јагодица је избијала она чудна чивитаста боја која је правила лице страшним и коју је Петар виђао тако често успут на лицима самртника. Он занеме за тренутак, па се онда баци крај њега и подиже га на руке.

— Побратиме, — јекну он и загледа му се очи — побратиме, зашто ме убијаш?

Али те очи гледале су преко њега негде у зрак и једно се само малко померало у својој дупљи. Петар га поче трести, као да је хтео да га пробуди из неког тешког сна и пригрли га свом снагом уз себе. Избезумљен од бола он више није водио рачуна ни о чем и не знајући шта ради он га хтеде у једном тренутку исправити на ноге. Ну тело задрхта, истеже се лагано и руке се прикупише на груди. Петар још само виде како се уста широко отворише, па се сроза преко мртваца....

IV.

Кад се мало умирио, он се диже. Очи су му биле црвене а лице испијено, влажно. Лако бле-

дило, које је до јутрос покривало његово лице, претварало се у неку модру боју која се спуштала од ушију ка устима, док га језа, од које је подрхтавао, обузимала све више и више. Он се убриса и погледа око себе. Ваљало је нешто радити. Мртваца није могао дуго озако оставити а није га имао чиме ни сахранити. Око себе није видео ништа чиме би се могао помоћи. И док је вече освајало и гарава албанска ноћ помаљала се из гудура он је правио крупне кораке од мртваца до стазе и од стазе натраг, не знајући шта да ради. Он је чекао, мислио је да ће неко наићи да му помогне. Ако не нађу ашов, однели би мртваца до реке која је ту под брдом а ту би већ нашли неког од наших крајске. Он је мислио и чекао, док је грозница са неком чудном ватром од које је страховао, правила огњиште у његовом стомаку. Он је знао да њега чека оно исто што и Николу ако не стигне трупу и не добије лекове. И у једном тренутку он остави мртваца и пође узбрдо. Али не одмаче ни три корака па се врати. У једној секунди он се сетио села, младости, куће, друговања са Николом и њиховог завета кад су се зарекли да један другог неће никад оставити.

И тресући се у грозници, он се саже и подиже мртваца на леђа па крену уз брдо. Пут је био тежак и мучан и дању, а ноћу се једаа могло кретати стазом кроз ситне кржљаве глогове жбуниће, стазом која је била разривена. Корачајући ситним корацима низа страну влаж-

---

ну и покривену љигавом травом Петар не примети пред собом јендек који се испречио на путу. Он испружи десну ногу, поклизну и паде на колена а мртвац студен и укочен излете му из наручја и целом дужином паде у бару.

Петар зајаука од очајања и претећи песницом погледа у небо. И док му се у ватри тифуса мозак све више мрачио, он скочи у бару, извади мртваца и јурну напред. Он више није знао тачно шта ради, њега је водио још само неки несвесан нагон који је живео у њему.

Њему се чинило да је у некој гробници где је све мртво па и он и да је он још давно осуђен на муке, па му сад душа испашта грехове који су морали бити много тешки кад казна тако дуго траје. И тражио је у сећању шта је то могло бити али се није сетио. Кад би га нешто нејасно ошинуло по свести он би само јаче пригрлио мртваца и носио би га бесомучно као фурија. Ноге су му упадале у бла-то преко чланака, грање га шибало по лицу а трње му цепало одело и кожу. Али он се пркосно напрезао све више у колико је терет био тежи. У помућеној његовој свести испољавао се само један једини покрет: напркосити што више тај злој сили што га уједа и крвави. И због тога би јурнуо још бешње, још силније.

Кад се последњи пут оклизнуо и пао са мртвацем он чу оштар шум воде и кад опружи руке он осети песак и воду која је запљускивала обалу. Река, сину му изненада у глави!

И као да му се свест почела враћати он поче журно копати рупу у влажном песку на самој обали.

Ко зна колико је времена прошло док ископа рупу у коју смести мртваца и затрпа га влажним песком. А кад то сврши он одахну и, као да му се свалио неки велики терет са душе, он паде у дубок сан...

Кад су сутра дан војници из Фијери дошли до обале реке Семени, недалеко од скеле, на самој обали, нашли су у плиткој рупи затрпаног регрута, а преко њега раширених руку, као огроман крст од човечјег мяса, лежао је Петар уочен и модар као чивит.

А унаоколо преко мутне реке и мргодних брегова опружала се дубока тишина и нешто очајно и језовито дрхтало је кроз зрак у овом крвавом царству мртвих...

К р а ј

КЊИЖАРА
БОРЕ ДИМИТРИЈЕВИЋА

Призренска улица — Београд

препоручује п.п. публици и књижарима у унутрашњости сва издања наших и страних модерних писаца, које доставља најбржим путем уз најповољније услове. Књижара је у исто време главни депо Мале Забавне Библиотеке.

МАЛА ЗАБАВНА БИБЛИОТЕКА излазиће од сад редовно сваког месеца.

Свака књига Мале Библиотеке, биће засебна целина. Мала библиотека доноси као другу своју свеску чувену новелу из живота са Дивљег Запада

Тајанствена Могилa

од Ф. Томпсона

које је у Америци донела више десетина издања. Купујте Малу Забавну Библиотеку јер је свака књига засебна целина.

Тражите Малу Забавну Библиотеку од ваших књижара и продаваца новина, јер купујући њу стварате себи неонажесно и за мало новаца добру домаћу библиотеку.

Мала Забавна Библиотека може ући у сваки дом и она ће сама себи бити најбоља препорука.

Издања Мале Забавне Библиотеке тражите и поручујте код књижаре

БОРЕ ДИМИТРИЈЕВИЋА
Призренска улица — Београд